

Briefkunst - 1

Vergeten om te kunnen onthouden - 4

Europese samenwerking - 5

Een monument van zeventiende-eeuwse tekenkunst - 6

Islamoloog onder de moslims - 8

Nieuwe projecten - 9

Papierexperimenten van een achttiende-eeuwse dominee - 10

Een spectaculaire vorm van restauratie: papiersplitsen - 12

METAMORFOZE → NATIONAAL PROGRAMMA VOOR HET BEHOUD VAN HET PAPIEREN ERFGOED

Brieven van Vincent van Gogh digitaal toegankelijk

BRIEFKUNST

- **H**ierbij stuur ik u eene kleine tekening. Ik maakte die verleden zondag, den morgen waarop een dochtertje (13 jaar) van mijne landlady stierf. [...] Zooals ge ziet is het gekrabbeld op het titelblad van de “Poesies d’Edmond Rocher”, schreef Vincent van Gogh in april 1875 vanuit Londen aan zijn broer Theo (afb. 3).

Op 1 januari 2008 is het Van Gogh Museum van start gegaan met het conserveren van de collectie brieven en documenten door middel van *preservation imaging* en het toegankelijk maken van een selectie uit dit materiaal via Het Geheugen van Nederland. Het project loopt nog tot eind 2009.

Unieke collectie

De topstukken uit deze collectie zijn de brieven van en aan Vincent van Gogh, zo’n 800 brieven, 1200 afzonderlijke briefbladen in totaal. Van Gogh was een verwoed briefschrijver. Veel van de brieven zijn gericht aan zijn broer Theo, die zijn leven lang zijn steun en toeverlaat was. Verder correspondeerde Vincent met andere familieleden, met zakelijke relaties en met vrienden onder wie de kunstenaars Paul Gauguin en Emile Bernard.

Toen Van Gogh in juli 1890 stierf, erfde Theo een grote verzameling schilderijen en tekeningen. Deze nalatenschap werd door ir. Vincent Willem van Gogh, zoon van Theo en diens echtgenote Johanna van Gogh-Bonger, in 1962 overgedragen aan de Vincent van Gogh Stichting. In 1969 ging in Amsterdam de bouw van een speciaal aan Van Gogh gewijd museum van start, naar een ontwerp van Gerrit Rietveld. Het Van Gogh Museum, geopend in 1973, herbergt de grootste collectie Van Goghs ter wereld, in permanent bruikleen van de Vincent van Gogh Stichting.

Naast de kunstwerken droeg ir. V.W. van Gogh ook de collectie brieven en documenten over aan de Stichting. Behalve de correspondentie van Vincent bevat de collectie uiteenlopend ander materiaal: familiefoto’s en overige (familie-)correspondentie, de dagboeken van Jo van Gogh-Bonger, notitieboekjes van Theo, lijsten met schilderijen voor tentoonstellingen, uitnodigingen, nota’s en kwitanties, programmaboekjes, voordrachten en toespraken en krantenknipsels. De collectie bevat ook recenter materiaal, zoals correspondentie van ir. V.W. van Gogh met personen en instellingen over de collectie en de overdracht ervan aan de Stichting. Het gaat dus om zeer divers materiaal, zowel wat betreft samenstelling als fysieke toestand en inhoudelijk belang.

1

2

1
Brief van Vincent van Gogh aan Willem van Stockum en Caroline van Stockum-Haanebeek. Van Gogh Museum, Amsterdam.

2
Vincent van Gogh, *Mijnwerkers in de sneeuw*: winter, 1882. Van Gogh Museum, Amsterdam.

→ **Topprioriteit**

De brieven van en aan Van Gogh zijn in het Metamorfoze-rapport *Nederlandse cultuurhistorische collecties geteld en gewogen* uit 1998 al als topprioriteit aangemerkt vanwege hun grote cultuurhistorische waarde. Een deel van de brievencollectie is bovendien zeer kwetsbaar. Vincent van Gogh schreef vaak op slecht papier. Daarnaast is er bij sommige brieven sprake van inktvraat. Des te meer reden om van deze documenten goede *preservation copies* te maken en hun inhoud en fysieke status vast te leggen. Voor wat betreft het latere, minder belangrijke materiaal: hiervan is vaak geen analoge of digitale kopie beschikbaar. Een goede reden om niet langer te wachten met ook dit materiaal onder de camera te leggen. De collectie in zijn geheel vormt een unieke bron voor de studie van leven en werk van één van Nederlands belangrijkste kunstenaars. De kwetsbaarheid en de kostbaarheid van het materiaal lopen nogal uiteen. Vanwege de zeer hoge eisen aan zowel hantering als beveiliging van het materiaal is ervoor gekozen om het meest kostbare en kwetsbare materiaal – met name de brieven van en aan Van Gogh – in het museum zelf op te nemen. Het minder kostbare en recentere materiaal, dat overigens ook met de grootste zorg wordt behandeld, wordt bij het digitaliseringsbedrijf opgenomen.

Moeilijkheden

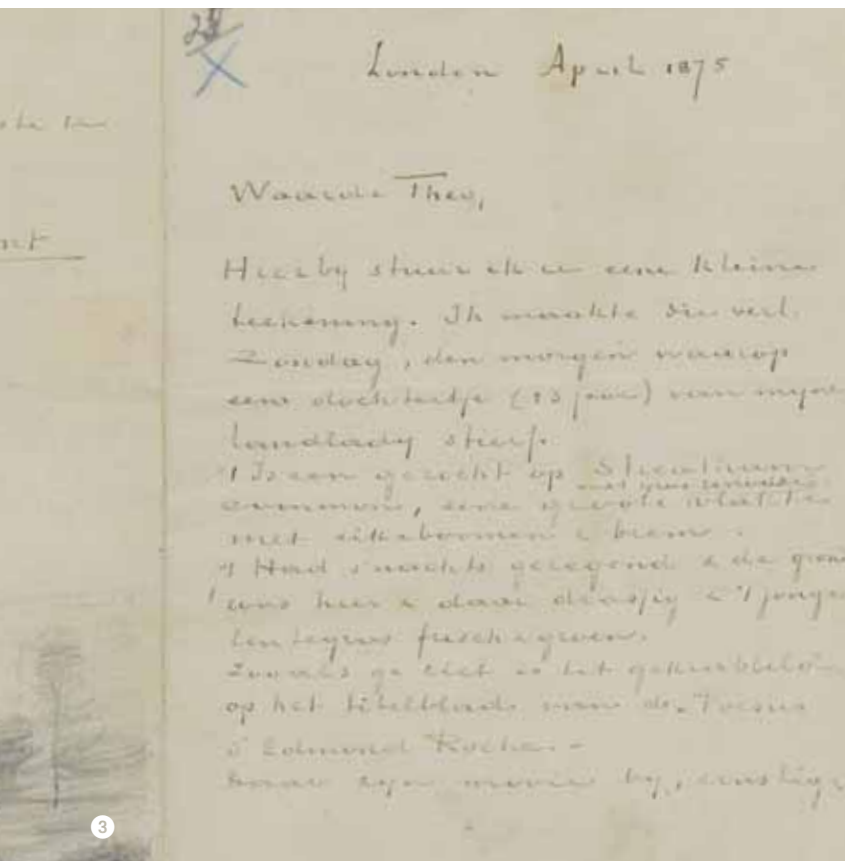
‘Ik zie de toekomst niet somber in, maar wel boordevol moeilijkheden,’ schreef Vincent van Gogh op 1 mei 1888 vanuit Arles aan zijn broer Theo. Als je als instelling met een pilot-project instapt bij kersverse richtlijnen, dan getuigt dit van een vergelijkbare combinatie van optimisme en realistische onderkenning van de mogelijke problemen. Niet alleen voor de instellingen, ook voor de digitaliseringsbedrijven vereisen de nieuwe richtlijnen voor *preservation imaging* een omslag in de manier van werken. Het ‘brein’ achter de richtlijnen, de kwaliteitscontroleur van Metamorfoze, die nauwgezet toeziet op het naleven van de richtlijnen, heeft het opnameproces nauw begeleid en steun verleend bij het implementeren ervan.

De opnamen voldoen dan ook in alle opzichten aan de gestelde normen voor tonale weergave, scherpte en dergelijke. De kleurweergave bleek echter niet optimaal. Voor ‘gewone’ correspondentie is dit niet zo’n probleem, maar voor een deel van deze collectie is het wel problematisch. Van Gogh maakte ook vaak schetsjes van werk waaraan hij bezig was, of zond de aparte schetsen mee met zijn brief. Deze stukken, ook al behoren ze formeel tot de collectie brieven en documenten, zijn naar hun aard kunstwerken met de daaruit voortvloeiende eisen voor kleurgetrouwe weergave. Op dit moment wordt gewerkt aan het verbeteren van de kleurnauwkeurigheid door middel van een aangepast cameraprofiel.

Collectie Nynke van Hichtum online

In 2004 is Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Centrum, begonnen met de conservering en digitalisering van de collectie van kinderboekenschrijfster Nynke van Hichtum (pseudoniem van Sjoukje Maria Diderika Bokma de Boer). De digitale collectie is nu te bekijken op de website van Het Geheugen van Nederland: www.geheugenvannederland.nl.

Het hart van de collectie wordt gevormd door een selectie brieven die Bokma de Boer in de loop van haar leven schreef en ontving, aan en van uitgevers, vrienden, familieleden en van haar beroemde echtgenoot, de socialistische leider Pieter Jelles Troelstra. Privéfoto's tonen de schrijfster als jong schoolgaand meisje, maar ook als gedistingeerde dame op leeftijd. Aantekeningen voor verhalen en boekmanuscripten geven een indruk van haar arbeidzame leven. Bokma de Boer schreef en vertaalde in totaal meer dan dertig boeken. Dat de schrijfster ook veel waarde hechtte aan de verschijningsvorm van haar werk blijkt uit de fraaie boekomslagen, met illustraties van onder anderen Cornelis Jetses, Tjeerd Bottema en Rie Cramer.

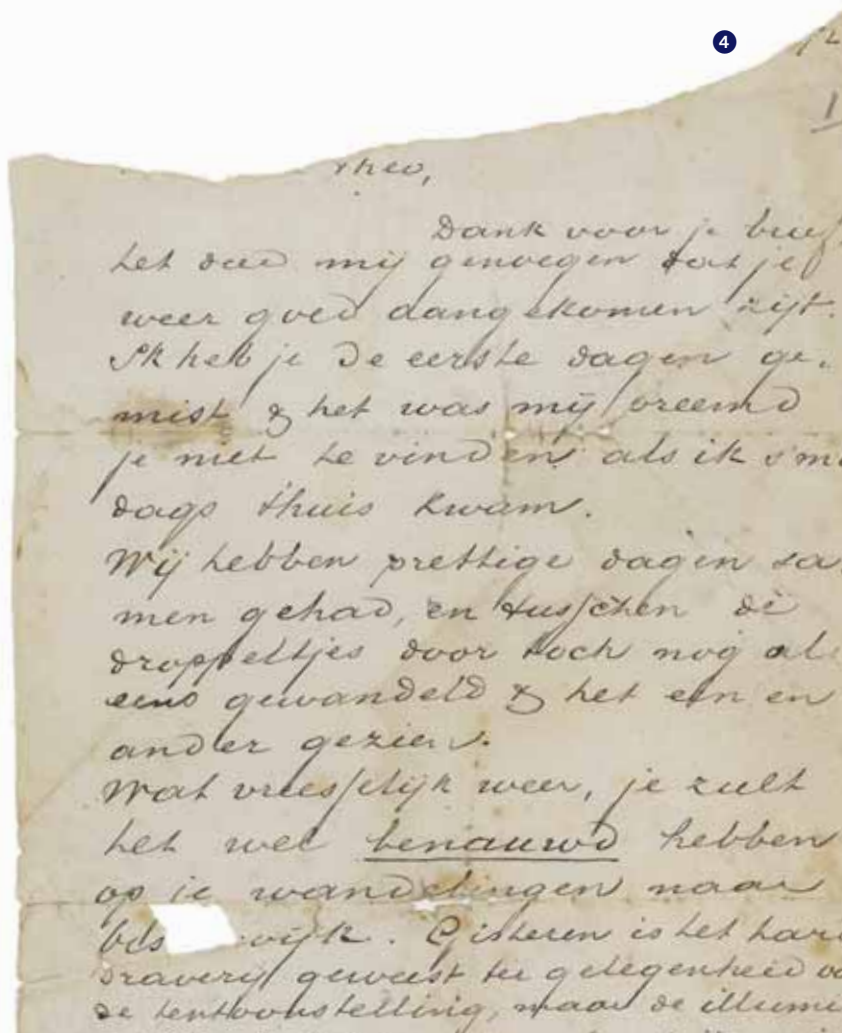
3

3 en 4
Brieven van Vincent van Gogh aan
Theo van Gogh.
Van Gogh Museum, Amsterdam.

Preservation voor Access

Naast de noodzaak om deze bijzondere collectie door middel van *preservation imaging* te conserveren, was er voor het museum nog een andere aanleiding om van deze collectie digitale afbeeldingen te willen hebben. In het najaar van 2009 zal het Van Gogh Museum de resultaten presenteren van extensief onderzoek naar de correspondentie van Van Gogh, uitgevoerd in samenwerking met het Huygens Instituut. De opnieuw bezorgde, volledige correspondentie zal in een rijk geïllustreerde editie in drie talen (Nederlands, Frans en Engels) op de markt worden gebracht. Daarnaast zal ook een wetenschappelijke digitale editie van de brieven verschijnen. In een speciale tentoonstelling zal de kunstenaar zelf aan het woord worden gelaten over zijn werk. De bezoeker krijgt dan een inblikje in wat Van Gogh zelf heeft gezegd over de beroemde werken die in het museum te zien zijn. In de gedrukte en digitale editie van de brieven en in de tentoonstelling zal gebruik worden gemaakt van de in dit project gemaakte digitale afbeeldingen. Bovendien zal een selectie uit de gedigitaliseerde collectie via Het Geheugen van Nederland toegankelijk worden gemaakt. Terwijl de digitale brieveneditie voor een specialistisch, wetenschappelijk georiënteerd publiek is bedoeld, zal de Geheugen-collectie het materiaal toegankelijk maken voor een brede doelgroep van geïnteresseerden. Zo gaan ook bij dit Metamorfoze project *preservation* en *access* heel innig hand in hand.

Marianne Peereboom

4

Hoofgebouw van de Universiteit van Bern, waar de conferentie plaatsvond.

Archiving 2008 Conference in Bern

VERGETEN OM TE KUNNEN ONTHOUDEN

Foto's:
Dennis Schouten.

‘You must forget in order to be able to remember,’ zei Lukas Rosenthaler van de Universiteit van Basel op een receptie in het Paul Klee Centrum in Bern. Die receptie vond plaats tijdens de Archiving 2008 Conference, van 24 tot 28 juni georganiseerd door de Society for Imaging Science and Technology.

Gigantische hoeveelheden

Rosenthaler refereerde aan de noodzaak keuzes te maken en prioriteiten te stellen, waar het gaat om het behouden en breder beschikbaar stellen van erfgoed door middel van digitalisering. Eeuwenlang hebben bibliotheken, archieven en musea materiaal verzameld, dat nu in toenemende mate via internet wereldwijd digitaal beschikbaar komt. De hoeveelheden zijn zo gigantisch, dat dit de erfgoedinstellingen voor grote problemen plaatst. Het gaat daarbij om kwaliteit, duurzame opslag van digitale masterbestanden en beschikbaarstelling (metadata en infrastructuur). Hoewel de conferentie zich vooral richtte op de technische aspecten van de problematiek, werden deze ook in een breder kader

geplaatst. De belangrijkste vraag was: hoe gaan we dit met de beschikbare middelen allemaal organiseren.

Presentaties

Tijdens de bijeenkomst hielden verschillende KB'ers een presentatie. Hans van Dormolen (Metamorfoze) presenteerde de nieuwe, revolutionaire *Guidelines Preservation Imaging Metamorfoze*. Astrid Verheusen legde uit waarom de KB overstapt op JPG2000 in plaats van TIFF als masterbestand, op basis van een rapport van Robert Gillesse en Judith Rog. Caroline van Wijk en Els Zirau (KB Kopenhagen) lieten zien hoe in het Europese Planets-project migratie wordt aangepakt en Jeffrey van der Hoeven schetste de *state-of-the-art* van het onderzoek naar een andere manier om digitale bestanden op lange termijn beschikbaar te houden: emulatie. Marc Holtman (Stadsarchief Amsterdam) presenteerde een originele manier om de kosten van digitalisering in de hand te houden: het project Digitizing on Demand.

Geringe kosten

Een aantal interessante presentaties belichtten thema's als kwaliteitsgaranties en -standaarden. Paul Conway (University of Michigan) liet zien hoe de standaarden voor de digitalisering van

Koç Üniversitesi, ten noorden van Istanbul.

LIBER-conferentie in Istanbul

EUROPESE SAMENWERKING

Begin juli organiseerde LIBER, de Europese organisatie van wetenschappelijke bibliotheken, haar jaarlijkse conferentie, *Bridging the digital divide. Effective library partnerships in the digital age*. Zo'n 200 vertegenwoordigers van Europese bibliotheken verbleven gedurende een week op de campus van Koç Üniversitesi, ten noorden van Istanbul. Een week lang gezamenlijk ontbijten met uitzicht over de Zwarte Zee, een vol programma met zeer afwisselende lezingen en discussies, en de nodige vergaderingen over de toekomst van LIBER in het algemeen en conservering in het bijzonder.

Het komende half jaar zal LIBER zijn toekomststrategie bepalen en vervolgens zal de organisatie geherstructureerd worden. Hierbij is het belangrijk dat het thema conservering een plaats krijgt binnen de nieuwe organisatie. Hoe en in welke vorm dat zal zijn, is nu

nog niet helemaal duidelijk. In een tijd waar de nadruk ligt op toegankelijkheid en de interesse voor conservering zich vooral richt op duurzame opslag van digitaal materiaal, is het noodzakelijk het belang van conservering in de breedste zin te onderstrepen en te herdefiniëren. Ook Metamorfoze zal zich, in het licht van de ontwikkelingen op het gebied van massadigitalisering, moeten bezinnen op het toekomstige belang van conservering bij bibliotheken en archieven.

Al deze vragen en bespiegelingen vervlogen tijdens het afsluitende diner op de Bosphorus. De Turkse levensliederen lieten niemand onberoerd en een buikdanseres danste de sterren van de hemel. Toen daarna ook nog alle congresgangers zich op de dansvloer begaven, leek het of de Europese samenwerking heel dichtbij was. Wellicht zou het helpen als Turkije toetreedt tot de EU.

■
Henriette Reerink

foto's die sinds de jaren '90 in de VS zijn ontwikkeld, zijn geëvolueerd en op dit moment worden toegepast. Don Williams (Image Science Associates), die een belangrijke inbreng heeft gehad in de *Guidelines Preservation Imaging Metamorfoze*, liet zien hoe optimale kwaliteit van digitale images kan worden bereikt door toepassing van meetmethoden en software. Tegen geringe kosten. Er was veel aandacht voor de zogenaamde COM-methodiek: het duurzaam analoog opslaan (op microfilm) van digitale data of images. Hierover is nog veel discussie. Maar de nieuwe ontwikkelingen zijn veelbelovend. De hernieuwde belangstelling voor deze methodiek komt voort uit recente berekeningen, die erop wijzen dat de kosten van duurzame opslag van digitale masters blijvend grote investeringen met zich meebrengen.

Het was tropisch warm tijdens de conferentie. Enkele congresgangers die het plan hadden opgevat om zich, net als de Bernse jeugd, in de snelstromende rivier de Aare te storten, zagen daarvan af na waarschuwingen van het hotelpersoneel voor dodelijke draaikolken: 'Vorig jaar vijf toeristen verdronken'. De snelle ontwikkeling op het terrein van digitalisering van erfgoed lijken soms ook wel op een draaikolk. Maar verdrinken doen we niet.

■
Dennis Schouten

SNIPPER SNIPPER SNIPPER

Dubois, ontdekker van de aapmens

De Nederlandse arts Eugène Dubois (1858-1940) ging als eerste doelbewust op zoek naar fossielen van de voorouders van de mens. In 1891 vond hij op Java resten van de soort die we nu 'Homo erectus' noemen. In 2004 kreeg het Nationaal Natuurhistorisch Naturalis in Leiden subsidie van Metamorfoze voor de conservering van het archief van Eugène Dubois. Ter gelegenheid van zijn 150ste geboortjaar organiseert het museum van 10 juli 2008 tot en met 4 januari 2009 de tentoonstelling 'Dubois, ontdekker van de aapmens'.

Voor meer informatie:
www.naturalis.nl

EEN MONUMENT VAN

De Sint-Janskerk in Gouda is wereldwijd bekend vanwege haar gebrandschilderde glas-in-lood ramen (de ‘Goudse Glazen’). Nadat de kerk in 1552 door brand grotendeels was verwoest, ging men op zoek naar sponsors die een glas aan de kerk wilden schenken. De eerste die hierop reageerde was de bisschop van Utrecht, Joris van Egmond. In 1555 werd zijn glas geplaatst in het koorgedeelte van de kerk, dat bij de brand weinig schade had geleden. Na hem volgden hoge kerkelijke functionarissen en edelen, zoals prins Willem van Oranje, de Spaanse koning Filips II, en zijn halfzuster, de landvoogdes Margaretha van Parma. Met de reformatie van 1572 kwam het project tijdelijk stil te liggen. In 1594 werd het door de protestanten, die in 1573 de kerk kregen toegewezen, weer opgepakt. Deze reeks, bestaande uit schenkingen van de belangrijkste Hollandse steden, de Staten van Holland en het Noorderkwartier, werd voltooid in 1603. Met nog enkele glazen uit de twintigste eeuw is de kerk nu rondom gevuld met kleurig glas.

Originele ontwerptekeningen

Heel bijzonder is dat van al deze glazen de originele ontwerptekeningen (cartons) op een schaalgrootte van 1:1 bewaard zijn gebleven. Ze bestaan uit ruim vierhonderd lange stroken, sommige meer dan tien meter lang, die de verticale raamstijlen volgen. Het kerkbestuur heeft altijd het beleid gevoerd de originele ontwerptekeningen van de glazeniers te verwerven en te bewaren. De reden daarvoor wordt het best verwoord in de argumentatie bij de aankoop van het carton van glas 25, ‘Het Ontzet van Leiden’, dat door de stad Delft in 1603 aan Gouda werd geschonken: ‘[...] welck patroon hem [de glazenier] is afgeeyst, omdat de reparatie van ‘t glas tot allen tyen daernaе gedaen soude mogen worden’. Dat de kerkmeesters al vroeg overtuigd waren van de waarde van de cartons, blijkt uit een opdracht aan de schilder Christoffel Pierson in 1674 om alle cartons met zwarte verf af te beelden op kalfsperkament (78 x 55 cm). Omdat in bijna alle ontwerptekeningen de kleur-aanduidingen ontbraken, kreeg de Goudse schilder Arent Lepelaer in 1684 opdracht om alle glazen nog eens op perkament af te beelden, maar dan in kleur. Dit project werd tussen 1722 en 1726 voltooid.

Zinken kokers

De cartons zijn een monument van zeventiende-eeuwse tekenkunst; in het vierkant gemeten beslaan ze een oppervlak van 1159 m². Met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog zijn ze altijd in de kerk bewaard. Aanvankelijk lagen ze per glas los ineengerold in de vergaderkamer van de kerk, maar in 1962 werden ze per strook opge-

1 en 2

Details van het carton voor glas
19, ‘De onthoofding van Johannes

Foto's: Stichting Fonds
Goudse Glazen, XLPapier.

de Doper’.

ZEVENTIENDE-EEUWSE TEKENKUNST

metamorfoze nieuws.02/08 617

Glas 19 in de Sint-Janskerk, Gouda.

rold en in zinken kokers in een kleine kluis geplaatst. In 1990 is een brandvrije kluis binnen de kerk in gebruik genomen, voorzien van de nieuwste apparatuur voor klimaatbeheersing. Sinds 1984 worden de cartons geconserveerd, met financiële steun van de Mondriaan Stichting, het Prins Bernhardfonds, de Stichting 510, het vsb Fonds, de Stichting Zomerpostzegels en andere fondsen.

Tot 1947 is informatie over de glazeniers en de aankoop van de cartons verzameld in het archief van de kerk. Daarnaast bevat het archief gegevens over aankoop, levering, plaatsing en reparatie van de gebrandschilderde ramen in de Sint-Janskerk, van de zestiende tot de achttiende eeuw. Door Metamorfoze is het mogelijk gemaakt dit waardevolle deel van het archief, aanwezig in het Streekarchief Midden-Holland, te conserveren. Ter 'illustratie' is ook het carton van glas 19, 'De onthoofding van Johannes de Doper', geconserveerd. Dit glas is ontworpen en vervaardigd door de bekende Haarlemse glazenier Willem Thybaut (1526-1599). Het

belangrijke carton, bestaande uit acht stroken, is een vroeg ontwerp uit 1570 (en het laatste uit de periode van voor de reformatie). Bijzonder daarbij is dat dit carton ook informatie aan de achterzijde bevat, dat inzicht verschaft in de wijze van vervaardiging.

■
Henny van Dolder-de Wit

1

Conservering van de collectie Christiaan Snouck Hurgronje

ISLAMOLOGO ODER DE MOSLIMS

2

Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) was de eerste Nederlandse islamoloog die zich realiseerde dat de islam niet zozeer een verzameling heilige teksten is, als wel een verzameling mensen met hun eigen belangen en passies. In 1884 vertrok hij naar Arabië om deel te nemen aan de pelgrimstocht naar Mekka. Daartoe bekeerde hij zich tot de islam. Helaas moest hij voortijdig het land verlaten, maar hij verzamelde genoeg materiaal voor zijn meesterwerk *Mekka*. Tekenend is dat zijn reis gesubsidiëerd werd door de Nederlandse regering in ruil voor een verslag over radicale pelgrims uit Nederlands-Indië.

Bloedige overwinning

Tussen 1889 en 1906 werkte Snouck Hurgronje voor het gouvernement in Indië. Zijn adviezen aan generaal Van Heutsz droegen bij aan de bloedige overwinning van de Nederlanders in Atjeh. Snouck Hurgronje's analyse van het islamitische verzet is zo scherp dat men alleen maar mag hopen dat de Nederlandse bevelhebbers in Uruzgan zijn *Ambtelijke adviezen* op hun nachtkastje hebben liggen. Aan de andere kant was hij oprecht betrokken bij de Indonesische bevolking en ageerde hij tegen het Nederlandse beleid om 'inlanders' uit te sluiten van onderwijs of posities binnen het bestuur. Toen Snouck Hurgronje in 1906 hoogleraar Arabisch in Leiden werd, bracht hij een grote verzameling Oosterse handschriften mee. Bij zijn dood schonk hij de hele collectie aan de Universiteit Leiden. In de jaren vijftig volgden zijn brieven en nog in de jaren tachtig

3

1
De Kaäba en de Grote Moskee
van Mekka. C. Snouck Hurgronje,
Bilder-Atlas zu Mekka (Den Haag
1880), pl. II 'Die Moschee'.

2
Menukaartje van Snouck
Hurgronje's promotiediner, 1880.

3
Christiaan Snouck Hurgronje
in Mekka, 1885.

redde de toenmalige conservator onderdelen van de collectie van de zolderverdieping van Snouck Hurgronje's voorname woning aan het Rapenburg.

Moderne eisen

De materiële staat en toegankelijkheid van deze kwetsbare collectie is sterk wisselend. De brieven zijn bijvoorbeeld grotendeels, maar niet allemaal, in dozen verpakt en beschreven in de vorm van een kaartsysteem. De moderne eisen dwingen echter tot een andere benadering. In 2007, precies 150 jaar na Snoucks geboorte, kon met subsidie van Metamorfoze conservering en digitalisering van de collectie worden gerealiseerd. Deze stap werd enthousiast gevolgd door andere schenkers, waaronder het fonds van de familie Hurgronje en zelfs Snouck Hurgronje's hoogbejaarde dochter. Ook kwam er geld van het Oosters Instituut, door Snouck Hurgronje zelf in 1927 opgericht.

In Leiden zijn we inmiddels begonnen met de eerste fase van het project: het voorbereiden van de vele dozen met brieven voor digitalisering. Het project wordt uitgevoerd door UB-medewerkers Ernst-Jan Munnik en Silvia Compaan. Als speciale projectmedewerker is Walter de Winter aangetrokken. Zijn vaardigheden als archeoloog, egyptoloog, galeriehoudster en zelfs acteur zijn precies wat nodig is voor zo'n uitzonderlijke collectie.

■
Arnoud Vrolijk

NIEUWE PROJECTEN

Op woensdag 18 juni is de Beoordelingscommissie Metamorfoze bijeengekomen om de ingediende projectvoorstellen te beoordelen. De Beoordelingscommissie heeft ruim 1,5 miljoen euro subsidie toegekend voor de conservering en digitalisering van in totaal 13 archieven en collecties:

Traject Archieven (6)

- *Nationaal Archief, Den Haag*
Archief Hof van Holland (1469-1572)
- *Drents Archief, Assen*
Archief Heren van Hoogersmilde (1615-1817)
- *Stadsarchief Breda*
Oud-stadsarchief Breda (1624-1667)
- *Gemeentearchief Rotterdam*
Archief Bouwpolitie Rotterdam (1861-1895)
- *SAB Deventer*
Archief Landbouwmaatschappij Oud-Djember (1894-1957)
- *Tresoar, Leeuwarden*
Archief Gerechtshof Leeuwarden (1895-1951)

Traject Literaire Collecties (3)

- *NIOD, Amsterdam*
Collectie Dagboeken
- *UB Amsterdam*
Collectie Nederlands Schoolmuseum
- *Zeeuwse Bibliotheek, Middelburg*
Collectie Landwehr-Vogels

Traject Cultuurhistorische en Internationaal Waardevolle Collecties (4)

- *IISG, Amsterdam*
Archief Ferdinand Domela Nieuwenhuis
- *KITLV, Leiden*
Historische Collecties
- *UB Leiden*
Bibliotheca Neerlandica Manuscripta
- *UB Leiden/Leidse Sterrewacht*
Collectie Leidse Sterrewacht

Tekening door de bekende kaartenmaker Pieter Serwouters (1586-1657) in een van zijn boekhoudkundige journalen uit het archief van de Heren van Hoogersmilde, de oudste verveningscompagnie van Drenthe.

Foto: Drents Archief.

De speurtocht van Jacob Christian Schäffer

PAPIEREXPERIMENTEN VAN EEN ACHTTIENDE-EEUWSE DOMINEE

Jaren geleden heeft in *Metamorfoze Nieuws* al eens een stukje gestaan over het onderzoek van de Duitse predikant Jacob Christian Schäffer (1718-1790) naar alternatieven voor lompen om papier te maken. Voor onze bijdrage aan het boek *Puur Papier*, dat deze zomer ter gelegenheid van de Holland Papierbiënnale is verschenen, hebben wij ons verder in Schäffer verdiept, en gezocht naar de criteria waaraan, volgens hem, alternatieve grondstoffen zouden moeten voldoen. Hieronder volgt een samenvatting

Experimenten

Als 'doctor universalis' had Schäffer een brede interesse. Zo vond hij een van de eerste wasmachines uit, bestudeerde hij insecten en schreef hij een nog altijd gewaardeerd standaardwerk over paddestoelen in Beieren. In zijn zoektocht naar alternatieve grondstoffen voor de papierbereiding besloot Schäffer te experimenteren met verschillende plantaardige materialen, waaronder het witte zaadpluis van de zwarte populier en bloeiend wollegras. Dat lukte wonderwel. Zijn proeven beschreef hij in een serie boekjes. Daarin werden ook monsters van de resulterende papieren meegebonden. Deze boekjes zijn bijzonder zeldzaam geworden; enkele zijn in het bezit van de Papierhistorische Collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

De monsters van Schäffer hebben de tand des tijds redelijk goed doorstaan. Dat zou kunnen komen, zoals Wilhelm Herzberg ruim een eeuw later aantoonde, omdat er toch meer lompen in de monsters verwerkt zijn dan Schäffer ons in zijn publicaties wil doen geloven.

1
Jacob Christian Schäffer; portret naar een schilderij uit 1774 van G.V. Mansinger. Foto uit H. Voorn, 'A collection of articles on the history of papermaking', in: *De Papierwereld*, kerstnummer 1957, 3 (In search of new raw materials), p. 3.

2
De kleine hamerbak waarmee Schäffer de verschillende grondstoffen tot pulp stampte, afgebeeld in *Neue Versuche [...]*. *Dritter und letzter Band*, 1767 [Muster und Kupfertafeln, Tab. II] (KB PC A 109).

Van 10 juni tot en met 14 september 2008 wordt voor de zevende keer de Holland Papier Biënnale georganiseerd in het Museum Rijswijk en in CODA Apeldoorn. De Holland Papier Biënnale 2008 bestaat uit een tentoonstelling met werken van internationale papierkunstenaars in beide musea en een publicatie, getiteld *Puur Papier*. Verder is er in het Museum Rijswijk een boek- en papierwinkel en op zondag 14 september van 13-17 uur vindt traditioneel de papiermarkt plaats. Voor meer informatie zie: www.hollandpapierbiennale.nl

Literatuur

Dennis Schouten, 'Boerenkoolstronken. Alternatieve grondstoffen voor papier', in: *Metamorfoze Nieuws* (4), 2000, nr. 10, p. 1-2.
Gabriëlle Beentjes en Henk Porck, 'De zoektocht van

Jacob Christian Schäffer. Wit, vezelig en ruim voorhanden...', in: P. Gentenaar (samenst.), A. Westerhof (red.) en E.J. Sint (red.), *Puur papier/Pure Paper*. Leiden: Compres, 2008 (deel 6), p. 4-17.

Grondstofvoorbereiding.

Bladvorming op de zeef.

Het resultaat: rodekoolpapier.

Hopranken en wilgenbast

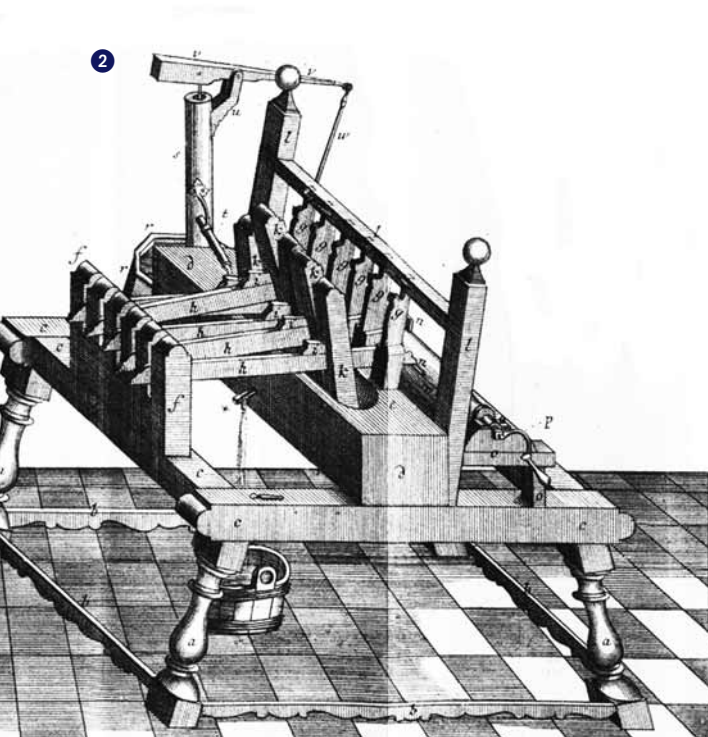
Uit de beschrijvingen van de geteste grondstoffen, zoals hopranken, wilgenbast, maïs, rodekoolstronken en zaagsel, blijkt dat Schäffer keek naar een drietal kenmerken van deze materialen: ze moesten wit, vezelig en ruim voorhanden zijn. Wit omdat schrijf- en drukpapier wit moest zijn. Vezeligheid van de grondstof had natuurlijk te maken met de gewenste sterkte van het papier. Het laatste criterium betrof de noodzaak om voldoende grondstoffen te kunnen verzamelen. Zijn experimenten met wespennesten en populierenpluis vonden veel van zijn tijdgenoten dan ook nonsens: daar kon je toch geen productie mee maken! Schäffer legde uit dat hij met wespennesten experimenteerde omdat de wespen daar hout voor gebruiken... en als het zulke nederige diertjes lukt om daar een soort papier van te maken, dan moet het de mens

toch zeker ook lukken! Het gaat er om, zei Schäffer, dat grondstoffen gewoon gewisseld kunnen worden: als het populierenpluis op is ga je verder met brandnetels of wat de natuur op dat moment verschaft.

Rodekoolpapier

Gefascineerd door de achttiende-eeuwse experimenten, besloten wij om met hulp van Barbara Bovenberg van het Nationaal Archief, ook zelf een proef te wagen met een van de grondstoffen die door Schäffer is uitgetest: rodekool. Enkele kolen werden in stukken gesneden en ruim een uur gekookt in water waaraan wat soda was toegevoegd. De zachtgekookte blauwgroene brokken zijn vervolgens fijngemalen met een mixer, waarna de rodekoolpulp op een klein papierschepraam is uitgegoten. Op deze wijze konden fraaie velletjes rodekoolpapier worden gemaakt. Interessant is dat door toevoeging van wat azijnzuur aan de pulp de kleur van het papier kan worden beïnvloed: hoe meer zuur hoe roder het uiteindelijke papier. De verklaring hiervoor is dat rodekool een kleurstof bevat die bij een verhoging van de zuurgraad van blauw naar rood omslaat (de reden dat we in de keuken stukjes appel in de pan met rodekool mee laten koken). Over de bedrukbaarheid en duurzaamheid van het resulterende rodekoolpapier willen de proefnemers nog geen uitspraak doen...

Gabriëlle Beentjes en Henk Porck

Metamorfoze is het Nationaal Programma voor het Behoud van het Papier en Erfgoed. Metamorfoze is een samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief en is een initiatief van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). Het programma bindt de strijd aan met verzuring en met andere vormen van autonoom verval, zoals inktvraat en kopervraat.

Voor meer informatie over het programma

Koninklijke Bibliotheek
Bureau Metamorfoze
Postbus 90407
2509 LK Den Haag
T 070 3140 373
E metamorfoze@kb.nl
I www.metamorfoze.nl

Personalia auteurs

Gabriëlle Beentjes is senior conservator-adviseur bij het Noord-Hollands Archief, Haarlem. Op dit moment is zij gedetacheerd bij het Nationaal Archief als coördinator van het restauratieatelier.

Henny van Dolder-de Wit voormalig archivaris van de Hervormde gemeente te Gouda.

Marianne Peereboom is projectleider bij het Van Gogh Museum in Amsterdam.

Henk Porck is conserveringsonderzoeker en conservator van de Papierhistorische Collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

Arnoud Vrolijk is conservator Oosterse handschriften UB Leiden en projectleider Collectie Snouck Hurgronje.

Metamorfoze Nieuws

ISSN 1387-084X, verschijnt 3x per jaar

Eindredactie

Andrea Langendoen

Redactie

Erik van der Doe, Maria Patijn,
Dennis Schouten

Vormgeving

Studio Marise Knegtmans, Amsterdam

Druk

Drukkerij Mart.Spruijt, Amsterdam

Fotografie

Afdeling Optische Technieken van de Koninklijke Bibliotheek, tenzij anders aangegeven.

nationaal archief

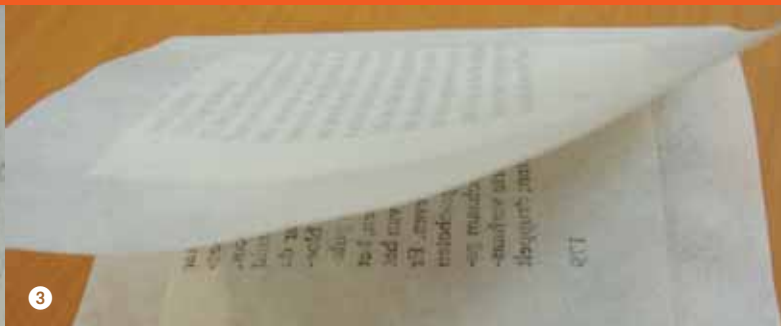
KB

1

2

3

1

De leden van de Beoordelingscommissie Metamorfoze mochten ook zelf aan de slag bij een demonstratie papiersplitsen in het Nationaal Archief.

2 en 3

Het binnenste van de patiënt.

Foto's: Alexandra Daniëls

Een spectaculaire vorm van restauratie: papiersplitsen

Bij conserveringsprojecten in het archieventraject is het soms nodig ingrepen te doen in het papier, om te voorkomen dat een document bij het verfilmen of scannen schade oploopt. Vrij onschuldig zijn het repareren van scheurtjes en het vlakstrijken van vouwen. Het doubleren van een document met Japans papier is al een stuk ingrijpender, net als het aanvezelen waarbij gaten in het document met papierpulp worden gevuld zodat het weer hanteerbaar wordt. Nog een stap verder gaat het split-

sen van papier, een methode die tot doel heeft het papier van binnen te verstevigen, ook weer om de hanteerbaarheid te vergroten. Daartoe wordt het te behandelen document met thermoplastische lijm aan de voor- en achterzijde vastgeplakt aan een groter omslagvel. Vervolgens wordt het omslagvel (en daarmee ook het te verstevigen document) uit elkaar getrokken. De voor- en achterkant van het document zijn nu los van elkaar. Je kijkt nu als het ware in het binnenste van de patiënt, waarbij de tek-

sten aan de voor- en achterzijde in spiegelbeeld te zien zijn. Dan wordt met stijfseellijm een vel Japans papier aangebracht op de openge-scheurde binnenkant van het document, dat daarna onder de pers gaat. Zodra de stijfseel droog is kan het omslagvel met ethanol van het document worden losgeweekt (het ethanol tast de stijfseel van de nieuwe kern niet aan).

Het is spectaculair om te zien. Het splitsen van papier wordt door restauratoren overigens maar weinig

toegepast omdat de ingreep het karakter van het document drastisch aantast en doubleren en aanvezelen vaak goede alternatieven zijn om documenten te conserveren.

Alexandra Daniëls